ئەربیل ئوولای هەولێـر، لە سـاڵی ١٩٢٠ دامـەزراوە و چەندین بەرهەمی هەبووە. جگە لەوەش تیپی شانۆیی قوتابخانەی زانستی کـە سـەر بە جـەمـعـیـەی زانسـتی بوو لە سلێـمـانی، لە ١٩٢٦ دامەزراوە، چەندین بەرهەمی شانۆیی هەبووە. جگە لە پیشاندانی فـیلمی سـینەمـایی لەناو ئەم جـەمـعـیـەتەدا کـە کاریگەریی هەبووە بەسـەر سـەرهەڵدانی هونەری شـانۆ تەنانەت چیـرۆکـیش لەو شارەدا.(٢١)

٢- برەوسـەندنی جـمـوجـۆڵی تەرجـەمـە و رۆژنامـەگـەری: بڵاوکـردنەوەی چەند رۆژنامـە و گـۆڤـارێکی گـرنگی وەکـو ژین (ئەسـتـەمـبـۆڵ ١٩١٨-١٩١٩)، (پێـشکەوتن)، (ژیان)، (ژیانەوە) لە کـوردسـتـانی عـیـراق لە سـاڵانی١٩٢٠دا. هەروەها بوونی ئینگلیزەکان لە کوردستـاندا، بەتایبەتی رۆڵی مێجەرسۆن (حـاکـمی سلێـمـانی لە سـەرەتای سـاڵانی بیسـتـدا)، لەرووی دامـەزراندنی یەکـەمین چاپخـانەکـان لە کـوردسـتـانی عـیـراقـدا و بایەخدان بە تەکنیـکە گێڕانەوەییە نوێکانی وەک سینەمـا و شانۆ، کـاریگەرییـان هەبووە بەسـەر سـەرهەڵدانی هونەری شـانۆ تەنانەت چیرۆکیش. ژمارە ٦٢ی رۆژنامەی ژیان لە ١٩٢٧دا ل ٣، ئاماژە بۆ کۆمپانیایەکی شانۆیی بیانی دەکات ـ لەوانەیە کۆمپانیایەکی ئینگلیـزەکـان بێت ـ کـە لە سلێـمـانی نواندنی شـانۆیی پێـشکەش کردووە، دەڵێ:

تیاترۆ ! لەمەودووا تیاترۆیشمان ئەبێ! قۆمپانیایەکی قەومێک کە چەند رۆژێ لەمەوپێش هاتبوون و ئیشیان ئەکرد، تەشەبوسیان بە جەلب و هێنانی تاقمێکی تیاترۆ کرد. ئێستا تاقمی تیاترۆیان هێناوە و موساعەدەیان ئیستیحسالٚ کردووە کە یاری بکەن. مەملەکەت لەم موئەسەسانە خالّی نابێ! و خەلّقی لەپاش ئیش و کار و مەتاعیبی یەومییە بۆ تەتبیعی دەماغ و ئیسراحەتی نەفس بەم تەحرە شتانە لزووم و ئیحتیاجییەک حیس ئەکا.

هەروەها لە سالآنی ١٩١٣ ـ ١٩١٥دا دوو جار سینەمای سەفەری لەلایەن تیپی عوسمانییەکانەوە لە رێگەی زاخۆوە هاتۆتە هەولێر: لەسەر گالیسکەیەک دانرابوو و فلیمی سولّتان عەبدولحەمیدی پیشانداوە، پاشان چۆتە کۆیە و سولێمانی.(٢٢)

رۆژنامەنووسی، لە ئەدەبی نوێی کوردیدا، بە منداڵدانی رەگەزە ئەدەبییە تازەکان و پەرەسەندنیان لە قەڵەم دەدرێ. بۆیەش دەبینین هەندێ لە یەکەم رۆژنامەنووسەکان (حسێن حوزنی موکریانی، پیرەمێرد، جەمیل سائیب، جەلادەت بەدرخان) بوونەتە یەکەم تازەکەرەوەکانی ئەدەب؛ رۆژنامە یان گۆڤارەکانیشیان فۆرمی تازە و ژانری نوێیان هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

رۆژنامە و گۆڤارەکان تەنیا بیرورای نەتەوەییان تێدا دەرنەدەبرا، بەڵکو پشتیان بەستبوو بە سیستەمێکی ئێستاتیکی و نووسینی تازە؛ چەند فۆرم و ژانر و شێوازێکی تازەیان هێنایە ئارا بۆ دەربرین. زۆر لە زاراوە زانستی و رەخنەیی و ئەدەبییە تازەکان

(بەتایبەتی ئەو وشانەی کە ئەورووپین و لە ئەدەبیاتی ئەورووپیدا بەکاردێن) لە ڕێی ڕۆژنامەنووسییەوە لەدایکبوون و بڵاوبوونەوە: پیەس، تیاتر، ئوتوموبیل، شەمەندەفەر، هوتێل، پاسکیل ، بانق، تراژیدیا ، کۆمیدیا ، بۆمباباران، میکرۆب، شوفێر، بالوێزخانە. ئەمە جگە لە دەوڵەمەندکردنی موفرەداتی زمان و پاککردنەوەی زمانی کوردیش لە وشەی بێگانە.(٢٣)

گرووپی نووسەرانی گۆڤاری ژین (١٩١٨ ـ ١٩١٩)، ئەو گۆڤارەی کە عەبدولڕەحیم هەکاری کاری تێدا دەکرد، بۆ نموونە، پشتیان بەستبوو بە فەلسەفە و ئایدیۆلۆژیەتێکی هاوچارخ و سیستەمێکی تازەی بیرکردنەوە و نووسین. دروشمیان لەم دێڕەدا وەدیار دەکەوێ کە لە وتاری " بیر حەسبحال " بە زمانی تورکی لە ژمارە (١)دا لە ١٩١٨/١١/٧ دا نووسیویانە :

" ئایدیۆلۆژیەتە کۆمەڵایەتی و سیاسیە کۆنەکان،

ئەمڕۆ، ڕوو لە هەرەسن.

ئێمە ئەمڕۆ بەشداری لە سازکردنی چەند ڕچە و پرینسیپێکی تازە دەکەین".(٢٤)

٣- دروستبوونی پەیوەندییەکی کولتووریی بەهێز، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی کورددا، لەنێوان ئەدەبی کوردی و ئەدەبی ڕۆژئاوادا، واتە لەنێوان نووسەرانی کورد و نووسەرانی ئەورووپا.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا،

بەشێکی زۆری نووسەر و روناکبیرانی کورد، لە هەر چوار پارچەی کوردستانەوە، روویان کردبووە ئەستەمبۆڵ.

ئەستەمبۆڵ، وەک قاهیرە، لەو سەردەمەدا، ببووە مەڵبەندێکی رۆشنگەری و تیشکهاوێژی ئەوتۆ، کە نووسەر و رۆشنبیرانی نەک تەنیا کورد، بەڵکو رۆشنبیر و نووسەرانی زۆربەی میللەتانی وەک عەرەب و تورک و ئەرمەن و بولگاری و چەرکەس و فارس و هی دیکەشی تێدا کۆببوۆوە؛ ئاڵوگۆڕێکی کولتووریی فراوانی تێدا ئەنجام دەدرا. ئەستەمبۆڵ، ئەم پایتەختە رەنگینە فرە کولتوورە، بەم شێوەیە، ببووە پردێک کە کولتووری هەموو ئەورووپای بە دنیای دوواکەوتووی میللەتانی رۆژهەڵات، لەوانە کوردیش، دەگەیاند.

لەسەر دەستی ئەو نووسەر و روناکبیرانە کوردانەی ئەستەمبۆڵدا بوو، کە بیر و نووسین، بیری کوردپەروەی و ئەدەب، تێکەڵ بە یەکتر بوون؛ چەمکی تازە لەبارەی ژیان و ئەدەب و هونەر و شارستانیەت لەدایک بوون؛ کۆمەڵێک پێشبینی و تێگەیشتنی هاوچەرخ و بیروڕای تازە سەریان هەڵدا. ئەو روناکبیر و نووسەرانە لە **١٩٢٣** بەملاوە، دووای قەدەغەکردنی زمان و کولتووری کوردی و راوەدوونانی روناکبیرە کوردەکان لەلایەن رژێمی تورکیاوە، پەیتا پەیتا، گەڕانەوە بۆ کوردستان: حوسێن حوزنی موکریانی، پیرەمێرد، ئیسماعیل حەقی بابان، رەفیق حیلمی، ئەمین زەکی بەگ.. بۆ کوردستانی عیراق؛ هەروەها برایانی بەدرخان و عوسمان سەبری و قەدریجان و جگەرخوێن بۆ

کوردستانی سووریا. له کوردستاندا، بەتایبەتی له کوردستانی عیراقدا، ماڵێکی کولتووریی هێنده رەسەن و بەبڕشتیان دروستکرد که تا ئەمڕۆش، ئێمه، له سای بەرهەم و سێبەری ئەواندا دەژین.

بەم شێوەیه ئەم نەوه نووسەره هاوچەرخه، که د. عەبدوڵا جەودەت، لەسەر وەزنی (تورکه گەنجەکان) ناوی دەنێ (کورده گەنجەکان)؛ بوونه پردێک لەنێوان ئەورووپا و کوردستان: کولتووری دنیای رۆژئاوایان ـ به تورکیاشەوه ـ بۆ یەکەمین جار له مێژوودا گەیانده کوردستان.[٢٥]

گرووپی نووسەرانی گۆڤاری ژین (١٩١٨ ـ ١٩١٩)، بۆ نموونه، که لەژێر کاریگەریتیی کولتووری ئەورووپی و تورکه گەنجەکاندا پشتیان به ئێستەتیکایەکی هاوچەرخ بەستبوو؛ بۆ یەکەمین جار باس له ئازادکردنی ئافرەت و مافەکانی ئافرەتی کورد دەکات. هەر ژمارەیەکی ئەو گۆڤاره، نزیکەی ٧ لاپەڕەی تەرخانکرابوو بۆ بڵاوکردنەوەی داهێنانی ئەدەبی و ژانره تازەکان: چیرۆک، وتار، شانۆنامه، بەتایبەتیش شیعری نوێ که مستەفا شەوقی و عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری سەرتۆپی بوون. تەسیراتی ئەو نووسەرانەی گرووپی ژین زۆر زوو بەسەر کوردستانی عیراقدا رەنگ دەداتەوه، بەتایبەت بەسەر نووسەرانی (تێگەیشتنی راستی) و (پێشکەوتن) و (ژیانەوه) و (ژیان). لەوانەیه هەر بۆیەش ئەدەبی کوردی له عیراقدا له ١٩٢٠ بەملاوه تەکانێکی بەهێز دەدات.[٢٦]

دروستبوونی ئەو پەیوەندییە کولتوورییە بەهێزە، بۆ یەکەمین جار لە مێژووی کورددا، لەنێوان ئەدەبی کوردی و ئەدەبی رۆژئاوادا، واتە لەنێوان نووسەرانی کورد و نووسەرانی ئەورووپا، بە نوقتەگۆڕان و وەرچەرخانێکی کولتووری دەژمێردرێت. ئەم وەرچەرخانە کولتوورییەش، بەشێوەیەکی لەسەرخۆ و پەیتا پەیتا، لە ماوەی کۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای بیستەمدا، لە سێ رێگەوە گەیشتۆتە ئێمە:

یەکەم: راستەوخۆ لەرێگەی کولتووری ئەورووپا و زمانە ئەورووپییەکانەوە.

ئەمەش لەبەرئەوەی گەلێک لەو رووناکبیرانە لە زانکۆی پایتەختەکانی ئەورووپا ژیابوون؛ خوێندبوویان و بڕوانامەی بەرزیان هێنابۆوە، یان بەلای کەمییەوە فێری زمانەکانی فەرەنسی و ئەڵمانی و رووسی و ئینگلیزی و یۆنانی ببوون: ئەو ئەدەبیات و زمانە رۆژئاواییانەیان بەکاردەهێنا بۆ دەوڵەمەندکردن و تازەکردنەوەی ئەدەبیاتی کوردی. میقداد - مەدحەت، ژەنەراڵ شەریف پاشا، رەفیق حیلمی، حوسێن حوزنی موکریانی، دکتۆر عەبدوڵا جەودەت، ئیسماعیل شاوەیس، مەمدووح سەلیم(فەرەنسی)، عەبدولرەحمان بەدرخان و سورەییا بەدرخان (ئەرمەنی و ئینگلیزی و فەرەنسی)، ئەمین زەکی بەگ، تۆفیق وەهبی، عەبدوڵا گۆران (ئینگلیزی)، کامەران عالی بەدرخان و نوورەدین زازا (ئەڵمانی و ئینگلیزی و فەرەنسی)، جەلادەت

بەدرخـان (رووسی و یۆنانی)، عـەبدولرەحـیم رەحـمی هەکـاری (رووسی و ئەڵمانی) فێر ببوون. ئەمە جگە لە زانینی تورکی یان عـەرەبی و فارسی. وەک دەشزانین، ئەم نووسەرانە، هەمـوویان، هەر یەکــە و لە بواری خــۆیدا، ســوودیان لە کــولتــوور و زمــانە ئەورووپاییەکان وەرگرتووە؛ لە سەرجەم چالاکی و بەرهەمەکانیاندا رەنگی داوەتەوە؛ تەنانەت هەندێکیـان تەرجەمـەشیـان لەو زمـانە ئەورووپییانەوە کردووە.

دووەم: لەرێگەی ئەو ئەدەبیـاتە ئەورووپیـیـەوە کـە تەرجـەمـە کرابووە سەر زمانی تورکی و لەلایەن نووسەرانی وەک پیرەمێرد و شێخ نووری شێخ ساڵح و نەجدەت کەرکووکلی و خەلیل خەیالی و مستەفا شەوقی و عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری و جەمیل سائیب و ئەوانی ترەوە دەخوێنرایەوە.

لێرەدا پێویستە ئەوە بگوترێ کە تورکەکان پێش نەتەوەکانی دیکەی وەک عـەرەب و فـارس کـەوتبـوونە سـەر تەرجـەمـەکـردنی ئەدەبیــاتی ئەورووپایی بۆ ســەر زمــانی خــۆیان. کــوردیش ئەو ئەدەبیاتە ئەورووپاییەی، بە زمانی تورکی دەخوێندەوە. هەر بۆیەش دەبینین: کـورد لە سـەرەتادا، لەژێر کـاریگـەرێتـیی تورکـدا دەبێت؛ پاشـان دەکـەوێتە ژێر کـاریـگەرێتـیی عـەرەب لە عـیـراق، فـارس لە ئێراندا.

ئەو نووسـەرە کـوردانەمـان، ئەگـەرچی ئەورووپاشـیـان نەدیبـوو،

بەڵام لەڕێگەی زمانی تورکییەوە توانیویانە پەی بە پێشکەوتن و تازەگەرییەکانی ئەدەبی ئەورووپی ببەن. (٢٧)

گۆران، بۆ نموونە، وەک د. عزالدین مستەفا رەسوول ئاماژەی بۆ دەکات، کاتێ باسی تازەکردنەوەی شیعری کوردی دەکات و باس لە تەئسیری شاعیرانی فەجری ئاتی ی تورک دەکات بەسەر شاعیرانی کوردەوە؛ ئەوەش دەسنیشان دەکات کە لەوکاتەدا شاعیرانی تورک، لە ئەنجامی باری تورکیا و بڵندبوونەوەی دەنگی ئازادیخوازیدا، بە رەنگدانەوەی شۆڕشی فەرەنسا و تەوژمی رۆمانتیکیی شیعری ئەورووپا، روویان کردبووە بیری تازە و، بۆ روخسار گەڕابوونەوە سەر کێشی شیعری فۆلکلۆری تورکی. هەر لەو کاتەدا شاعیرانی کورد لاسایی ئەوانیان دەکردەوە. (٢٨)

ئەم بۆچوونەی د. عزالدین جەختی لەسەر ئەو راستییە دەکاتەوە کە ئەدەبی تورکی خۆیشی - کە کاری کردۆتە سەر نووسەرانی کورد - لەژێر کاریگەرێتیی ئەورووپادا بووە، واتە نووسەرانی کورد لەڕێگەی زمانی تورکییەوە توانیویانە دەستی خۆیان بگەیەننە کولتووری ئەورووپی.

سێیەم: لەڕێگەی زمانی تورکی و ئەدەبیاتی نەتەوەیی نوێی تورکییەوە.

ئەدەبی تورکی لەو سەردەمەدا لەمێژ بوو، واتە پێش عەرەب و فارس، خۆی تازە کردبۆوە و کەوتبووە ژێر تەسیری پەرناس و

سمبووليزمی ئەوروپی: سەروەتی فنوون (١٨٩٠)، فەجری ئاتی (١٩٠٨)، گەنج قەڵەمڵار (١٩١٠).[٢٩] کاریگەرێتیی ئەدەبیاتی تورکی بەسەر کوردانی ئەوکاتەوە، تەنیا لە بواری تێگەیشتن بۆ داهێنان، یان تەنیا لە ئاستی وەرگرتنی ڕووانین و تەکنیک و بابەتەکاندا نەماوەتەوە، بەڵکو لەو سەردەمەدا زمانێکی تازەش هاتە ناوەوە، کە گۆران ناوی ناوە (زمانی کوردیی عوسمانلی): ئەو زمانە تەواو لەژێر تەئسیری ڕۆمانتیکە تورکەکاندا بوو.[٣٠]

ئەو نووسەرە کوردانەی کە لەڕێگەی زمانی تورکییەوە کەوتبوونە ژێر کاریگەرێتیی ئەدەبی نەتەوەیی تورکییەوە، دوو دەستەن:

دەستەی یەکەم: ئەوانەی دووربەدوور، هەر لە کوردستانەوە، ئەو ئەدەبیاتە تورکییە تازەگەرانەیان پێدەگەیشت، بێ ئەوەی ئەستەمبۆڵ و ناوەندە کولتوورییەکانی ئەستەمبۆڵیان دیبێت؛ تەنیا لەڕێگەی خوێندنەوە و موتابەعەکردنەوە موتەئەسیر بوون. بۆ نموونە، بەڵگەنامە مێژووییەکان بۆمان دەسەلمێنن کە جەمیل سائیب بەردەوام بڵاوکراوە تازە تورکییەکانی ئەستەمبۆڵی، لەلایەن پیرەمێردەوە پێگەیشتووە و کەوتۆتە ژێر کاریگەرێتیی ئەو کولتوورە تورکییەوە. هەروەها شێخ نووری شێخ ساڵح نموونەیەکی دیکەی دیاری ئەم جۆرە نووسەرانەیە.[٣١]

دەستەی دووەم: ئەوانەی کە لە ئەستەمبۆڵ ژیابوون و ڕاستەوخۆ لەناو ژینگە کولتوورییە تازەکەدا شێلەی ژیان و ئەزموون و

کولتوورەکەیان وەردەگرت؛ تەنانەت هەندێک لەو رووناکبیرانە، لە زانکۆکانی ئەنقەرە و ئەستەمبۆڵ خوێندبوویان و بڕوانامەی بەرزیان هێنابۆوە، یان بەلای کەمییەوە زۆر بەباشی فێری زمانی تورکی ببوون و بەکاریان دەهێنا بۆ دەوڵەمەندکردن و تازەکردنەوەی ئەدەبیاتی کوردی. عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری نموونەیەکی دیاری ئەم جۆرە نووسەرانەیە. هەروەها پیرەمێرد کە لە ماوەی سالآنی ١٨٩٧ ـ ١٩٢٣دا لە ئەستەمبۆڵ ـ راستەوخۆ لەناو جموجۆڵە ئەدەبییەکەدا ژیاوە ــ گەواهیمان بۆ دەدات و دەڵێ:

" ئێمە زۆرترمان لەوێوە، لە ئەستەمبۆڵەوە، پێگەیشتووین،. (٣٢)

کەواتە پیرەمێرد، ئەگەر وەک نموونەیەک بۆ نووسەرانی کوردی ئەستەمبۆڵ وەری بگرین، رادەی کاریگەرێتیی ئەو ئەدەبیاتە نەوژەنەمان بەسەر نووسەرانی کورددا بەم شێوەیە بۆ روون دەبێتەوە:

١ــ پیرەمێرد بە بەکارهێنانی وشەی (ئێمە) دان بەوەدا دەنێ کە نەوەیەکی نووسەرانی کورد، سەرتاپا، لە ئەستەمبۆڵدا پێگەیبیوە.. لەناو ئەمانەشدا بێگومان، ع. ڕ. هەکاری.

٢ــ پیرەمێرد، لەگەڵ نووسەر و شانۆنامەنووسانی گەورەی وەک رەجایی زادە ئەکرەم بەگ و عوشاقی زادە خالید زیا و حسێن رەحمی و رەزا تۆفیق، نەک هەر هاوڕێی نزیک، بەڵکو دراوسێش بووە و لە یەک ئاپارتماندا ژیاون. هەلبەتا دیارە ع.ڕ. هەکاریش دوور نەبووە لەم ناوەندە کولتوورییەی ئەستەمبۆل.